

Küresel Birikim Stratejisi Olarak Çocuk İşçiliği

Deniz Ali Yıldız¹

Giriş

Çocuk işçiliğinden bahsedildiğinde genellikle iki açıklamaya başvurulur: yoksulluk ve az gelişmişlik. Bu açıklamalar yanlış olmasalar da eksiktir. Bu okuma çocuk işçiliğini zamanla kendiliğinden ortadan kalkabilecek geçici bir hata gibi gösterir. Ancak verilerin de gösterdiği üzere çocuk işçiliği, kapitalizmin kriz dönemlerinde düzenli olarak başvurduğu bir maliyet düşürme stratejisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

ILO ile UNICEF'in ortak raporuna göre, 2024 itibarıyla dünya genelinde 138 milyon çocuk çalışıyor ve bunların 54 milyonu sağlığını ve gelişimini tehlikeye atan işlerde bulunuyor (ILO & UNICEF, 2025). Bu rakam 2000 yılına kıyasla neredeyse yarı yarıya düşmüş olsa da, bu düzenli bir düşüş değil. 2016 ile 2020 arasında, yani pandemi öncesi ve pandemi dönemini kapsayan kriz aralığında sayı yeniden yükselmiş, ancak 2020 sonrasında tekrar düşmeye başlamıştır (ILO & UNICEF, 2025). Bunu rastgele bir dalgalanma olarak okumamak gerekir. Kriz dönemleri, sermaye açısından emek maliyetini düşürmenin en meşru olduğu dönemlerdir ve çocuk emeği bunu yapmanın en ucuz, en kolay ulaşılabilir kaynaklarından biridir.

Bu yazının iddiası, çocuk işçiliğinin kapitalizmin "gelişmemiş" bölgelerinde rastlanan bir kalıntı değil, birikim rejiminin ortaya çıkardığı ve ihtiyaç duyduğunda yeniden ürettiği bir mekanizma olduğudur. Ancak bu mekanizmanın dünyanın her yerinde aynı şekilde işlemediği ayrımını yapmamız gerekiyor. ABD'de düzenlemelerin gevşetilmesi ile göçmen çocukların büyük markalar için üretim yapan fabrikalarda çalıştırılmasıyla, Türkiye'de devlet sübvansiyonuyla kurulmuş bir yasal kılıf üzerinden mesleki eğitim adı altında sanayiye yönlendirilen çocuklarla, Bangladeş'te ise doğrudan zor ve enformelleşme ile hazır giyim sektörünün alt katmanlarında görünmez kılınan çocuk emeğiyle karşılaşıyoruz. Bu vakaların her birini, kendi krizinin tarihine bağlamak mümkündür. Bu farkı görmezden gelip hepsini tek bir sömürü kategorisine

¹ yildiz.deniz_02@metu.edu.tr

indirmek, meseleyi anlamayı zorlaştırır. Ama bu farklılıkları birbirinden kopuk, tesadüfi vakalar olarak ele almak da benzer bir yanılgıya yol açar.

Bu yazı, üç ülkeyi, merkezde konumlanan ABD'yi, bağımlı bir yarı-çevre ekonomisi olan Türkiye'yi ve klasik bir çevre ekonomisi sayılabilecek Bangladeş'i, aynı küresel birikim mantığının farklı katmanlarda aldığı farklı biçimler olarak okumayı deniyor. Bu mekanizmaları anlamak sadece resmi istatistiklere değil, onların kapsamadığı yerlere de dikkat etmeyi gerektiriyor. İlerleyen bölümlerde göreceğimiz gibi, resmi veriler krizle birlikte büyüyen grupları saymayı bıraktığında ortaya bir iyileşme varmış izlenimi doğuyor. Bu yazıda, önce krizlere bağlı bu okumayı mümkün kılacak kavramsal araçlar kurulacak, ardından üç vaka tek tek ele alınacak, son bölümde de bugün önerilen çözümlerin ve denetim mekanizmalarının bu yapısal mekanizmayı neden ortadan kaldıramadığı tartışılacaktır.

Emperyalizm, Eşitsiz Mübadele, Değişken Kapitalizm

Kapitalizmin yapısal bir ihtiyacı olan çocuk işçiliğinin, dünyanın her köşesinde neden farklı bir şekilde devreye girdiğini anlamak için kullanmamız gereken üç kavram var: eşitsiz mübadele ve süper-sömürü, mülksüzleştirme yoluyla birikim, ve değişken kapitalizm.

Brezilyalı sosyolog Ruy Mauro Marini, 1973 tarihli *Dialéctica de la Dependencia* adlı çalışmasında Latin Amerika ekonomilerinin dünya piyasasına eklemlenme biçimini incelemiş ve çevre ülkelerin ham madde ve düşük katma değerli mal ihraç ederken merkezden yüksek katma değerli mal ithal ettiğini, ve bu süreçte çevreden merkeze görünmeyen bir değer akışı gerçekleştiğini gözlemlemiştir (Marini, 1973; Sotelo Valencia, 2017). Bununla beraber Marini'nin sorduğu asıl soru, bu kaybın çevre ekonomileri içinde nasıl telafi edildiğidir. Cevabı, işçiye kendi yeniden üretim maliyetinin altında bir ücrete mahkum etmekte bulur. Kâr, artı değer genişletilmesinden değil, doğrudan işçinin bedensel ve toplumsal yeniden üretiminin gasp edilmesinden doğar. Marini buna süper-sömürü adını verir (Marini, 1973). Çocuk emeği bu mekanizmanın en aşırı örneğidir çünkü bir çocuğun emek gücü zaten bir yetişkinin yeniden üretim maliyetinin çok altında bir bedelle satın alınabilir.

Marini'nin çerçevesi çevre ile merkez arasındaki ilişkiyi açıklarken, David Harvey benzer bir sonuca farklı bir kavramsal yoldan varır. Harvey, ilkel birikimi kapitalizmin tarihinde bir kez yaşanıp kapanmış bir aşama olarak değil, sistemin her krize girdiğinde yeniden başvurduğu sürekli bir mekanizma olarak ele alır (Harvey, 2003). Ortak malların çitlenmesi, kamu varlıklarının özelleştirilmesi, sosyal koruma ağlarının zayıflatılması, bu sürekliliğin farklı görünümleridir. Harvey buna mülksüzleştirme yoluyla birikim adını verir. Bu şekilde okunduğunda, bir hanenin çocuğunu okuldan çekip çalıştırması da aynı sürecin küçük ölçekte yeniden üretimi sayılabilir, yani geçim araçlarından mülksüzleştirilmiş bir aile, elinde kalan son kaynak olan çocuğunun emek gücünü

piyasaya sürer. Harvey'in kavramı Marini'yi tamamlar çünkü sömürünün yalnızca üretim sürecinde değil, hanenin geçim araçlarına erişiminin zayıflatılmasında da gerçekleştiğini gösterir.

Sömürünün her vakada neden farklı bir biçim aldığını ise Bob Jessop'ın değişken kapitalizm kavramı ile açıklayabiliriz. Jessop'a göre kapitalizm dünya ölçeğinde tek bir mantıkla işlese de, bu mantık farklı ulusal ve kurumsal bağlamlara farklı şekillerde eklemlenir çünkü her devletin yapısı, sınıfsal dengesi ve dünya piyasasındaki konumu, aynı küresel baskıyı kendine özgü somut kurumlara dönüştürür (Jessop, 2014). Jessop'ın vurguladığı bir başka nokta, bir bölgedeki göreceli istikrarın çoğunlukla başka bir bölgedeki maliyetin ertelenmesi ya da devredilmesi üzerine kurulu olduğudur (Jessop, 2014). Yani değişken kapitalizm kavramı, Marini ve Harvey'in kavramlarının açıkladığı yapısal zorunluluğu somut kurumsal biçimlere çevirir.

Bu üç kavramın bize gösterdiği şudur: kriz döneminde emek maliyetini düşürme baskısı evrensel bir eğilimdir ama bu baskının karşılanma biçimi bağlama göre değişir; hiçbir durumda devlet, sermayenin dışında duran, onu tarafsızca düzenleyen bir aktör değildir, üç durumda da devlet ile sermaye arasındaki ilişki bir tür kaynaşmaya işaret eder, farklılaşan şey bu kaynaşmanın aldığı biçimdir. Merkez ekonomilerde bu kaynaşma düzenleyici geri çekilme biçimini alır: devlet var olan korumaları geri çeker, gerisini piyasa mekanizmasına bırakır, sömürü denetiminin zayıflaması yoluyla işler. Bağımlı, yarı-çevre ekonomilerde devlet çok daha müdahaleci bir rol üstlenir; sömürü, devletin doğrudan finanse ettiği, ona yasal bir çerçeve sağladığı bir mekanizmaya dönüşür. Klasik çevre ekonomilerinde ise mekanizma çoğunlukla yasal bir kılıfa dahi ihtiyaç duymaz, çünkü zaten kayıt dışı ve görünmez biçimde işler; devletin kaynaşması burada bir finansman ya da düzenleme biçiminde değil, gerektiğinde doğrudan zor kullanma biçiminde görünür hâle gelir.

Merkez Ekonomilerde Düzenleyici Geri Çekilme

Merkez ekonomilerde çocuk işçiliğinin nasıl bir biçim aldığını görmek için ABD örneğini inceleyeceğiz, çünkü burada mekanizma göze en az batan biçimde işliyor. Ortada MESEM gibi devletin doğrudan finanse ettiği bir program yok. Bunun yerine, var olan korumaların geri çekilmesi ve göçmenlik statüsünün ürettiği güvencesizlik var.

2023 yılında gazeteci Hannah Dreier'in New York Times için yürüttüğü araştırma bu mekanizmayı somut bir şekilde incelememizi sağlıyor. Dreier'in bulgularına göre, ABD'ye refakatsiz gelen yüzlerce göçmen çocuk, büyük markalar için üretim yapan fabrikalarda ağır makinelerle, gece vardiyalarında ve uzun saatler boyunca çalıştırılıyor. 2017'den bu yana bu koşullarda çalışırken hayatını kaybeden çocuk sayısı ise en az 12 (Dreier, aktaran Democracy Now!, 2023). Benzer bir şekilde 2022'de Reuters'ın ayrı bir araştırmasına göre, Hyundai'nin Alabama'daki bir tedarikçisinde, 12 ila 15 yaşları arasında Guatemalalı göçmen kardeşlerin metal

presleme hattında haftada 50-60 saat çalıştırıldığını ortaya çıktı. ABD Çalışma Bakanlığı bu vakada Hyundai'yi de doğrudan sorumlu tutarak dava açtı (Reuters, 2022; U.S. Department of Labor, 2024). İki araştırma birlikte okunduğunda, tekstilden otomotive, tarıma kadar geniş bir sektör yelpazesinde benzer bir durum görülüyor. Bu çocukların büyük bölümü, ailelerinin ya da akrabalarının biriktirdiği göç borcunu ödemek zorunda. Yani okula gitmek yerine çalışmak onlar için bir tercih değil, sistemin kendilerine dayattığı tek yol.

Burada devletin rolü, Türkiye'deki gibi doğrudan finansman sağlamak değil, denetimi geri çekmek. Bu geri çekilme, soyut bir eğilim değil, somut bir yasal harekete dönüşüyor. Economic Policy Institute'un verilerine göre, 2021'den bu yana ABD'de 29 eyalette çocuk işçiliği korumalarını gevşetmeye yönelik en az 61 yasa tasarısı sunulmuş, bunların 18'i 13 eyalette kanunlaşmış (EPI, 2023). Bu tasarıların içeriği çeşitli ama çalışma saatlerinin uzatılması, tehlikeli iş kollarında yaş sınırının düşürülmesi, ebeveyn izni gerekliliğinin kaldırılması, işverenlere yönelik ceza ve denetim yükümlülüklerinin hafifletilmesi gibi ortak içerikleri mevcut. Tasarıların gerekçesi ise emek piyasasında yaşanan açığı kapatmak. 2026'da Indiana gibi bazı eyaletler, genç işçileri kayıt altına alan izleme sistemlerini tamamen kaldırarak bu geri çekilmeyi son noktasına taşıdı (EPI, 2026). Yani genel durum, düzenleyici çerçevenin sistematik biçimde gevşetildiği yönünde.

Bu yasal hareketin zamanlaması rastgele değil. Pandemi sonrası dönemde ABD işgücü piyasası işsizlik oranının 54 yılın en düşük seviyesine (%3,4) gerilemesi ile İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana işsizliğin en düşük, işverenlerin çalışan bulmakta en çok zorlandığı dönemlerden birine girdi. Bu da ücretleri yukarı çekerken enflasyon baskısını da artırdı (PBS News, 2023). Bu tabloda işverenler, düşük ücretli sektörlerde yaşanan personel açığını işgücü açığı olarak nitelendirip, çocuk işçiliğine dair korumaları gevşetmenin gerekçesi haline getirdi (PBS News, 2023). Bu yasal gevşetme dalgasının büyük kısmı doğrudan pandemi sonrası döneme denk düşüyor (Mast, 2024). Yani kriz anı, var olan korumaları geri çekmenin meşru bir gerekçesine dönüşüyor.

Bu noktada ABD vakasının kendine özgü bir yanına dikkat çekmek gerekiyor. Sömürülen çocukların büyük kısmı ABD vatandaşı değil, Guatemala, Honduras ve El Salvador başta olmak üzere Orta Amerika kökenli göçmen (Journalist's Resource, 2024). Bu, merkez ekonomideki çocuk işçiliğinin, çevre ile merkez arasındaki eşitsiz ilişkinin bir biçimi değil doğrudan merkezin içine taşınmış bir versiyonu olduğunu gösteriyor. Göçmen çocuğun emek gücü, hem hukuki statüsü hem de ailesinin borç yükü nedeniyle (Canizales, 2023), tam da Marini'nin tarif ettiği gibi kendi yeniden üretim maliyetinin altında bir bedelle satın alınabiliyor, çünkü çocuğun arkasında onu koruyacak bir hukuki ya da toplumsal güvence bulunmuyor. Merkez çevreyi üretim sürecinin içine taşıyor. Bu da devletin rolünü daha iyi anlamamızı sağlıyor. Düzenleyici geri çekilme devletin aktif bir tercihi. Yasa tasarılarını hazırlayan, oylayan, kanunlaştıran bir siyasi süreç var. Jessop'ın (1990) çerçevesinden bakıldığında, bu da (negatif) bir kurumsal biçimdir, devlet

sömürüyü örgütlemek için yeni bir yapı kurmak yerine, sömürüyü sınırlayan yapıyı ortadan kaldırıyor.

Yarı Çevre Ekonomilerde Düzenleyici Müdahale

Türkiye'ye geçmeden önce, eğitim sisteminin en üst kademesinde de benzer bir şekilde eğitimin işgücü piyasasının anlık ihtiyacına göre yeniden biçimlendirilmesi eğiliminin işlediğine kısaca değinmek gerekiyor. Yükseköğretimin uzun süreli yapısı, dünya genelinde giderek kısa ve modüler, doğrudan işgücü piyasasına endeksli parçalara bölünüyor. Türkiye'de bu eğilimin en yeni örneği, Yükseköğretim Kurulu'nun yürürlüğe koyduğu mikro yeterlilikler çerçevesi. Düzenlemenin kendi metni, mikro yeterliliklerin "toplumsal, bireysel, kültürel ve işgücü piyasası ihtiyaçları doğrultusunda" tasarlanacağını, kısa süreli ve modüler bir yapıda sunulacağını belirtiyor (YÖK, 2026). Wheelahan ve Moodie bunu "gig ekonomisi için gig kredileri" olarak tanımlar. Onlara göre mikro-krediler, istihdam güvencesinin geri çekildiği durumda, eğitimi de aynı güvencesizliğe uyarlayan bir mekanizmadır (Wheelahan ve Moodie, 2021). Bu gözlem gösteriyor ki eğitimi işgücü piyasasının anlık ihtiyacına tabi kılan mantık, tek bir sınıfsal konuma özgü değil, süreklilik taşıyan bir eğilim. Ama bu süreklilik tek bir ekseninde, derece farkıyla işlemiyor; aynı mantık, konuma göre iki farklı kayıta somutlaşıyor. Eğitim sistemine erişimi olan kesimde bu, statünün korunduğu ama içinin boşaltıldığı bir güvencesizleşme biçimini alırken, MESEM'de aynı mantık, statünün bizzat ortadan kalktığı, çocuğun eğitimden çıkarılıp doğrudan üretime sevk edildiği bir dışlanmaya dönüşüyor.

MESEMLer 1986 tarihli 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu'na dayanıyor ama bugünkü ölçeğine asıl 2021 sonrasında, programa devam eden öğrencilere ödenecek asgari ücretin tamamının İşsizlik Sigortası Fonu'ndan Devlet katkısı olarak karşılanmasıyla ulaştı (3308 sayılı Kanun, Geçici Madde 12). Yani işletmeler öğrencilerin ücretini büyük ölçüde kendileri değil, devletin sübvansiyonuyla karşılıyor. Öğrenciler haftanın belirli günlerini okulda, geri kalanını ise beceri eğitimi adı altında bir işletmede geçiriyor ama bu işletmedeki mesai genellikle yetişkin bir işçininki ile aynı vardiya, aynı üretim temposu, aynı denetim eksikliğiyle geçiyor. TMMOB İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Çalışma Grubu bu düzenlemeyi, çıraklık eğitimi değil, "çocukların her türlü işte doğrudan çalıştırılmasına" yasal bir kılıf sağlayan bir mekanizma olarak tanımlıyor (TMMOB, 2024). Aynı kaynağa göre bu kapsamda işverenlere aktarılan kaynak, aylık 8 milyar liranın üzerinde. Eğitim Reformu Girişimi'nin verilerine göre 2024-2025 döneminde MESEM'e devam eden 15-18 yaş grubu öğrenci sayısı 392.887'ye ulaştı (ERG, 2025). İŞİG Meclisi'nin derlediği verilere göre ise 2013 ile 2024 arasında en az 2664 genç ve çocuk işçi iş kazalarında hayatını kaybetti, sadece 2025 yılında bu sayı 85'e ulaştı; ölümlerin önemli bir kısmı MESEM ya da çıraklık statüsünde çalışan öğrencilere ait (İŞİG Meclisi, 2025). Bu ölümlerin büyük kısmı, öğrencinin "eğitim" aldığı varsayılan işletmede, ağır sanayi makineleriyle ya da yüksekte çalışma sırasında gerçekleşiyor. Yani MESEM'in

eğitim iddiası ile öğrencinin fiilen maruz kaldığı risk arasında ciddi bir uçurum var.

MESEM'in büyümesini açıklarken, "yükseköğretim değersizleşti, aileler mesleki eğitime yöneldi" gibi bir nedensellik kurmamak gerek. MESEM'e giden çocukların büyük kısmı için üniversite zaten açık bir yol olmadığından, itici güç bir kıyaslama değil, doğrudan bir zorunluluktur. Bu zorunluluğun üç bileşeni yoksulluk, sermayenin ucuz ve esnek emek talebi ve bu talebi karşılayacak bir devlet sübvansiyonu. Aralık 2021'deki düzenleme, tam da 2018 sonrası döviz ve enflasyon krizinin (Keyder, 2024) etkilerinin hâlâ sürdüğü, aynı zamanda Suriye'den gelen mülteci nüfusun ekonomiye kalıcı biçimde eklemlendiği bir döneme denk düşüyor. Yani MESEM'in bugünkü ölçeği üst üste binen birkaç krizin ürünü.

Bu örnekte devlet, sömürüyü doğrudan finanse eden, ona yasal bir zemin hazırlayan bir ortak. Sermaye ile devlet arasındaki bu ortaklık, teorik çerçevedeki kavramlarımızın tarif ettiği yarı-çevre konumunun tam karşılığı olan kurumsal biçim. ABD'deki gibi bir geri çekilme veya Bangladeş örneğinde göreceğimiz enformel bir gizlenmedense ikisinin arasında, devletin doğrudan finansman sağladığı, yasal bir sübvansiyon mekanizması. Bu tablo, mülteci çocuk emeğiyle birleştiğinde daha da netleşiyor. Business & Human Rights Resource Centre'in Türkiye tekstil sektörüne dair yürüttüğü araştırmalar, İstanbul, Mersin ve Adana gibi şehirlerdeki atölyelerde Suriyeli çocukların, çoğunlukla kayıt dışı biçimde, düşük ücretle ve güvencesiz koşullarda çalıştırıldığını gösteriyor (BHRRC, 2023). Araştırma, bu çocukların büyük markaların doğrudan denetlediği fabrikalarda değil, tedarik zincirinin alt katmanlarındaki küçük atölyelerde, çoğunlukla enformel biçimde istihdam edildiğini ortaya koyuyor, bu da markaların kendi denetim raporlarında sorunun görünmemesini kolaylaştırıyor (BHRRC, 2023). Bu çocuklar MESEM'in resmî kayıtlarına da girmiyor, çünkü büyük kısmı zaten örgün eğitim sistemine dahil değil. MESEM ve mülteci çocuk emeği, biri yasal bir çerçeveye oturtulmuş, diğeri tümüyle enformel, farklı biçimlerde işleseler de ikisi de aynı ucuz emek arzını besliyor. Bu ikilik, Türkiye'nin yarı-çevre konumunun tam olarak beklediği hibrit yapıyı sergiliyor: merkezin tam yasal-görünür rejimi ile çevrenin tam enformel-görünmez rejimi arasında, ikisini bir arada barındıran bir ara biçim.

Bu ucuzluk ihtiyacı aynı zamanda dış pazarlardaki gerilemeden kaynaklı bir baskı ile de ortaya çıkabiliyor. İstanbul Hazır Giyim ve Konfeksiyon İhracatçıları Birliği'nin verilerine göre, Türkiye'nin AB hazır giyim pazarındaki payı 2023'te % 11,7 iken 2025'te % 9,2'ye geriledi ve bu kaybın büyük kısmı Bangladeş gibi daha düşük maliyetli üreticilerin lehine gerçekleşti (İHKİB, 2025). Türkiye halen AB'nin tekstil hammaddesinde en büyük üçüncü tedarikçisi olsa da, hazır giyimde bu rekabet baskısı, üretim maliyetini aşağı çekme yönünde sürekli bir itki yaratıyor ve MESEM'i aynı zamanda bu dış rekabet baskısına verilen bir yanıt olarak da okumak gerekiyor.

Son olarak, bu tablonun resmi istatistiklerde nasıl görüldüğüne bakmak gerekiyor çünkü burada bazı boşluklar var. TÜİK'in çocuk işçiliğine dair tek özel anketi hala 2019 tarihli. Bu ankete göre 2012'deki 893 bin çocuk işçi sayısı bir düşüş göstererek 6-17 yaş grubunda 720 bin çalışan çocuk tespit edilmişti (TÜİK, 2019). Ancak Fişek Enstitüsü'nün ve Meltem Dayıoğlu'nun BETAM raporlarında belirttiği gibi, bu anket hem Suriyeli göçmen çocukları hem de MESEM'deki çırakları kapsam dışı bırakıyor (Dayıoğlu, 2023; Fişek Enstitüsü, 2023). Yani resmi düşüş, tam olarak krizle birlikte büyüyen iki grubu saymamanın bir sonucu. 2019'dan bu yana ne MESEM'in bugünkü ölçeğine, ne de Suriyeli çocukların emek piyasasındaki kalıcı varlığına dair yeni bir resmi sayım yapıldı. TÜİK'in daha yakın tarihli ama daha genel bir yayını olan "İstatistiklerle Çocuk" bülteni, 2024 için 15-17 yaş grubunda işgücüne katılma oranının % 24,9'a ulaştığını gösteriyor (TÜİK, 2024). Bu sayı çocuk işçiliği tanımıyla birebir örtüşmese de, MESEM'in ölçeğini tabloya dâhil ettiğimizde resmi verinin takip etmediği alanın ne kadar büyük olduğunu gösteriyor.

Çevre Örneği Olarak Bangladeş

Çevre ülkesi örneğinde Bangladeş'i ele almamızın nedeni, düşük katma değerli, tek bir ihracat sektörüne aşırı bağımlı bir ekonomi olmasıyla Marini'nin süpersömürü kavramının kurulduğu bağlama en yakın vakalardan birini sağlaması. Türkiye'nin yarı-çevre konumundan farklı olarak, Bangladeş'te devlet ne geri çekiliyor ne finanse ediyor; sömürü, doğrudan enformelliğin içinde işliyor.

Bangladeş İstatistik Kurumu'nun (BBS) 2022 Ulusal Çocuk İşgücü Anketi'ne göre, ülkede 5-17 yaş grubunda 1,78 milyon çocuk işçi bulunuyor, bunların 1,07 milyonu tehlikeli işlerde çalışıyor (BBS, 2023). ABD Çalışma Bakanlığı'nın derlediği veriler, Bangladeş'teki çocuk işçiliğinin yüzde 93'ünün kayıt dışı sektörde, ev içi hizmet, sokak işleri ve küçük tarım işletmelerinde gerçekleştiğini gösteriyor (U.S. Department of Labor, 2022). Bu enformellik oranı, MESEM'le tam bir tezat oluşturuyor. MESEM sömürüyü yasal bir çerçevede görünür kılarken, Bangladeş'te sömürünün büyük kısmı hiçbir zaman resmi bir kayda girmiyor. Bu enformelliğin arkasında ekonominin tek bir sektöre aşırı bağımlılığı yatıyor. Hazır giyim sektörü, Bangladeş'in toplam ihracat gelirinin yaklaşık yüzde 85'ini oluşturuyor, örnek olarak 2022-2023 mali yılında bu sayı 47 milyar doları buluyor (Kliuha, 2025). Bir ülkenin ihracat gelirinin tek bir sektöre bu kadar bağımlı olması, o sektördeki maliyet baskısını doğrudan ulusal ekonominin istikrarına bağlıyor ve devletin işçi haklarını genişletme konusunda gösterdiği isteksizlik, kısmen bu yapısal kilitlenmeden besleniyor.

Bu maliyet baskısının bedeli, 2013'te Rana Plaza'nın çökmesiyle görülüyor. Sekiz katlı fabrika binasının çökmesi sonucu binden fazla işçi hayatını kaybetmesiyle bu felaket küresel tedarik zincirlerinde maliyet düşürmenin doğrudan ölümcül sonuçlarının simgesi haline geldi. Rana Plaza olayından sonraki yıllarda bile Kliuha'nın araştırması, ihracata doğrudan bağlı, denetlenen fabrikalarda koşulların kısmen iyileştiğini ama bu iyileşmenin tedarik zincirinin görünmeyen

katmanlarına yansımadığını gösteriyor. Araştırmaya göre, işyerinde tehdit ya da istismara maruz kaldığını belirten işçilerin oranı % 56, bu oranın kadın işçiler ve reşit olmayan çalışanlar arasında çok daha yüksek olduğu, istismara uğradığını bildiren yetişkinlerin % 68'inin, reşit olmayanların ise % 90'ının kadın olduğu tespit edildi (Kliuha, 2025). Kadın işçiler, erkek meslektaşlarına kıyasla aylık ortalama 18 dolar daha az kazanıyor. Bu veriler, çocuk işçiliğinin Bangladeş'te toplumsal cinsiyetle iç içe geçmiş bir mesele olduğunu, kız çocuklarının hem ücret hem de istismar açısından orantısız bir yük taşıdığını gösteriyor.

Araştırma ayrıca bu enformelliğin nerede yoğunlaştığını gösteriyor; çocuk işçiliği, büyük markaların doğrudan denetlediği ihracat fabrikalarında değil, tedarik zincirinin alt katmanlarındaki taşeron atölyelerde yoğunlaşıyor. Araştırma kapsamında görüşülen reşit olmayan işçilerin tamamı, yasal çalışma saatini aşan biçimde, kayıt dışı olarak istihdam edilmiş durumda (Kliuha, 2025). Bu bulgu, markaların kendi denetim raporlarında sorunun neden görünmediğini denetimlerin genellikle birinci kademe, ihracata doğrudan bağlı fabrikalarla sınırlı kalmasıyla açıklıyor, sömürü ise görünmeyen katmanda sürüyor. Bangladeş Hazır Giyim İmalatçıları ve İhracatçıları Birliği (BGMEA), bu bulguları asılsız olarak nitelendiriyor (BGMEA, aktaran The Business Standard, 2025) ancak bu inkar, Türkiye'de MESEM'e dair yasal söylemle ve ABD'de düzenleyici geri çekilmenin işgücü kıtlığı gerekçesiyle aynı işlevi görüyor ve sömürüyü, teknik ya da istisnai bir sorun gibi göstererek yapısal boyutunu gizliyor.

Bu görünmezliğin devletle ilişkisi, 2023 sonundaki ücret protestolarında çok daha net bir biçimde ortaya çıktı. Hazır giyim işçileri, aylık asgari ücretin 8.000 taka'dan 23.000 takaya çıkarılmasını talep ederken, hükümet ve BGMEA'nın oluşturduğu ücret kurulu, artışı % 56 ile 12.500 takada sınırladı, protestolar sürerken en az dört işçi polis müdahalesinde hayatını kaybetti, onlarcası yaralandı (Al Jazeera, 2023). Kabul edilen yeni asgari ücret, sendikaların talep ettiği yaşam ücretinin yaklaşık yarısına denk düşüyor ve bu artışın beş yıl aradan sonra gerçekleşmesi, aradaki dönemde reel ücretlerin enflasyon karşısında sürekli erimesi gibi bir problemi ortaya çıkarıyor. Burada devlet, Türkiye'deki gibi sömürüyü finanse eden bir ortak değil, sömürüye karşı çıkan tarafı doğrudan bastıran bir güç olarak beliriyor.

Sonuç

Bu üç vaka bir arada okunduğunda, çocuk işçiliğinin dünya çapında tek bir mantığın farklı kurumsal biçimlerinin ürünü olduğunu ortaya çıkarıyor. Marini'nin süper-sömürü kavramı, çocuğun emek gücünün neden bu kadar ucuza satın alınabildiğini açıklıyor, çünkü onu koruyacak bir hukuki ya da toplumsal güvence çoğu zaman yok. Harvey'in mülksüzleştirme yoluyla birikim kavramı, bu ucuzluğun neden özellikle kriz anlarında devreye girdiğini gösteriyor, sistem sıkıştığında, elindeki en savunmasız kaynağa yöneliyor. Jessop'ın değişken kapitalizm kavramı ise bu iki mekanizmanın neden farklı ülkelerde farklı şekiller

aldığını açıklıyor. Üç kavram birlikte, çocuk işçiliğinin geçici bir hata değil, birikim rejiminin ihtiyaç duyduğunda başvurduğu bir mekanizma olduğunu gösteriyor.

Devletin bu üç vakadaki konumu incelendiğinde, hiçbir vakada, sermayenin dışında duran, onu düzenleyen tarafsız bir aktör olmadığı görülüyor. ABD'de devlet, düzenlemeyi geri çekerek sermayenin önündeki engeli kaldırıyor, Türkiye'de işsizlik fonundan kaynak aktararak sermayenin ortağı oluyor, Bangladeş'te ise doğrudan zor kullanarak sermayenin tarafında saf tutuyor. Üç durumda da devlet toplumun genel çıkarını temsil eden bir hakem değil, birikimin ihtiyaçlarına göre şekillenen bir aktör. Bu ortaklık açıkça ilan edilmiş bir ittifak değil, çoğunlukla teknik bir dil, bir eğitim reformu söylemi ya da bir "işgücü piyasası düzenlemesi" başlığı altında gizleniyor.

Bu tabloya karşı önerilen "çözümler", büyük ölçüde denetim, sertifikasyon vb. etrafında dönüyor. Ama tam da bu üç vakada gördüğümüz, bu araçların yapısal mekanizmayı hafifletmek yerine görünmez kılmakta daha başarılı olduğu. LeBaron ve Lister'in etik denetim rejimi üzerine yaptığı çalışma, bu araçların iddia edildiği gibi tarafsız bir izleme mekanizması değil, kurumsallaştıkça kendisi bir güç biçimine dönüşen, uygulamaları meşrulaştıran bir sistem olduğunu gösteriyor (LeBaron ve Lister, 2015). Bangladeş'te denetimler markaların doğrudan bağlı olduğu birinci kademe fabrikalarla sınırlı kalırken, çocuk işçiliğinin büyük oranda denetimin hiç ulaşmadığı taşeron katmanda sürmesi buna örnek olarak gösterilebilir (Kliuha, 2025). Yani denetim sömürüyü ortadan kaldırmıyor, onu görünür olan ile olmayan arasında dağıtıyor.

Türkiye'de bu durum denetimden çok söylem üzerinden işliyor. MEB, MESEM'i "işletmelerin çırak ihtiyacının karşılanması" ve "ahilik kültüründen gelen usta-çırak ilişkisi" çerçevesiyle tanımlıyor (MEB, aktaran İSİG Meclisi, 2025) ve bu çerçeve bir ücret sübvansiyonu programını, yüzlerce yıllık bir zanaat geleneğinin devamı gibi sunuyor. Yusuf Tekin, Aralık 2025'teki bir Meclis konuşmasında, sistemin çocukları ölüme gönderdiği yönündeki eleştirilere, denetim verilerini ve mezunların yüksek istihdam oranını öne sürerek karşılık vererek (Odatv, 2026), MESEM'in çocuk işçiliğine yasal kılıf sağladığı iddiasını aslında doğruluyor çünkü bakanlığın kendisi de artık bunu bir eğitim politikası değil, bir istihdam ve verimlilik meselesi olarak tartışıyor. Bu örnekte sömürüyü gizleyen şey bir denetim boşluğundansa "eğitim" kelimesinin kendisi.

Bu söylemlerin kanıtlara rağmen yeniden üretilmesinin yanıtının bir kısmı çıkar ilişkilerinde bulunabilir çünkü sermaye ucuz emekten, devlet düşük işsizlik rakamlarından, markalar temiz bir tedarik zinciri görüntüsünden fayda sağlıyor. Ama bu çıkar açıklaması tek başına yeterli değil çünkü aynı söylemler, çıkarı doğrudan etkilenmeyen geniş kesimler tarafından da sahiplenilebiliyor. Mesela bir veli, çocuğunu MESEM'e gönderirken bunu bir mağduriyet değil, bir fırsat olarak deneyimleyebiliyor çünkü önemli olan bu söylemlerin gerçeği tarif etmekten çok, bir eksikliği örtmek için var olması. "Fırsat", "kalkınma", "aile

sorumluluğu" gibi kavramlar, yapısal bir zorunluluğu bireysel bir erdemliliğe çeviriyor. Bu söylemler, tam da açıklayamadığı şeyin, yani zorunluluğun kendisinin yarattığı boşluğu doldurduğu için ısrarla tekrar ediliyor ama ne kadar çok tekrar edilirse edilsin, alttaki zorunluluk ortadan kalkmıyor, sadece bireysel bir tercihin arkasına gizleniyor ve bu yüzden hiçbir karşı kanıt onu tek başına çürütmeye yetmiyor.

Denetim ve sertifikasyonun yetersizliğini göstermek, geriye "ne yapmalı" sorusunu bırakıyor. Buradan çıkan cevap, çocuk işçiliğinin, MESEM'in yasal kılıfı altında olsun, Bangladeş'in enformelliği içinde olsun, ABD'nin göçmenlik güvencesizliğinde olsun, her türlüşünün ortadan kaldırılması için mücadele etmektir. Bu talep yalnızca çocukları kapitalist sömürden korumaya yönelik bir çağrı değil, bu yazının analizine dayanarak, birikim rejiminin krizle birlikte yeniden devreye soktuğu bir mekanizmanın bizzat kendisini sekteye uğratma çağrısıdır.

Sonuç olarak, çocuk işçiliği ile mücadele denetim ve sertifikasyon araçlarıyla sınırlı kaldığında, yapısal mekanizmaya dokunmadan, onun sadece görünüşünü değiştirebileceğini söyleyebiliriz. Marini, Harvey ve Jessop'ın ayrı ayrı işaret ettikleri şey, sorunun ulusal bir arıza ya da geçici bir krizden kaynaklanmadığı, sermaye birikiminin kendi mantığının bir parçası olduğu ve bu mantık değişmediği sürece, çocukların emeğinin, farklı coğrafyalarda farklı kurumsal kılıflar altında, birikimin ihtiyaç duyduğu ucuz kaynak olmaya devam edeceğidir.

Kaynakça

3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu, Geçici Madde 12 (7346 sayılı Kanun'un 14. maddesiyle eklenmiştir, 21.12.2021). <https://www.mevzuat.gov.tr>

Al Jazeera. (2023, November 10). *Bangladesh PM stands firm on pay rise amid deadly garment worker protests*. <https://www.aljazeera.com/news/2023/11/10/bangladesh-pm-rejects-further-pay-hike-after-deadly-garment-worker-protests>

Bangladesh Bureau of Statistics. (2023). *National Child Labour Survey 2022* (Provisional report). Statistics and Informatics Division. <http://nsds.bbs.gov.bd/en/posts/199/National%20Child%20Labour%20Survey%202022>

- Business & Human Rights Resource Centre. (2023). *Syrian refugees in Turkish garment supply chains: An analysis of company action to address serious exploitation*. <https://www.business-humanrights.org/en/from-us/briefings/syrian-refugees-in-turkish-garment-supply-chains-an-analysis-of-company-action-to-address-serious-exploitation/>
- Canizales, S. L. (2023). Work primacy and the social incorporation of unaccompanied, undocumented Latinx youth in the United States. *Social Forces*, 101(3), 1372–1395. <https://doi.org/10.1093/sf/soab152>
- Dayıoğlu, M. (2023). *Çocuk işçiliğinin değişen yüzü* (Araştırma Notu 271). BETAM, Bahçeşehir Üniversitesi. <https://betam.bahcesehir.edu.tr/wp-content/uploads/2023/03/ArastirmaNotu271-1.pdf>
- Democracy Now! (2023, February 28). *NYT exposé shows migrant kids in U.S. are forced into brutal jobs for major brands* [Video/Transcript]. https://www.democracynow.org/2023/2/28/nyt_investigation_forced_migrant_child_labor
- Economic Policy Institute. (2023). *Child labor laws are under attack in states across the country*. <https://www.epi.org/publication/child-labor-laws-under-attack/>
- Economic Policy Institute. (2024). *Child labor remains a key state legislative issue in 2024*. <https://www.epi.org/blog/child-labor-remains-a-key-state-legislative-issue-in-2024-state-lawmakers-must-seize-opportunities-to-strengthen-standards-resist-ongoing-attacks-on-child-labor-laws/>
- Economic Policy Institute. (2026). *State lawmakers continued to weaken child labor protections in 2026*. <https://www.epi.org/blog/state-lawmakers-continued-to-weaken-child-labor-protections-in-2026-efforts-to-strengthen-protections-have-stalled/>
- Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Bilim ve Eylem Merkezi Vakfı. (2020). *TÜİK Çocuk İşgücü Anketi 2019 üzerine ilk notlar*. Çalışma Ortamı Dergisi. <https://calismaortami.fisek.org.tr/icerik/tuik-cocuk-iscucu-anketi-2019-uzerine-ilk-notlar/>
- Harvey, D. (2003). *The new imperialism*. Oxford University Press.
- International Labour Organization & UNICEF. (2025). *Child labour: Global estimates 2024, trends and the road forward*. <https://www.ilo.org/sites/default/files/2025-06/2024%20Global%20Estimates%20of%20Child%20Labour%20Report.pdf>
- İstanbul Hazır Giyim ve Konfeksiyon İhracatçıları Birliği. (2025). *Avrupa Birliği hazır giyim ve tekstil pazarında Türkiye'nin yeri*. <https://www.ihkib.org.tr/content/files/uploads/50/avrupa-birligi-hazir-giyim-ve-tekstil-pazarinda-turkiye-nin-yeri-ekim-2025.pdf>

- İSiG Meclisi. (2025). *MESEM Dosyası 1: Milli Eğitim eliyle yoksul çocukları ucuz işgücüne mi dönüştürüldü?* (F. Gazi, Haz.).
<https://www.isigmeclisi.org/21475-mesem-dosyasi-1>
- Jessop, B. (2014). Capitalist diversity and variety: Variegation, the world market, compossibility and ecological dominance. *Capital & Class*, 38(1), 45–58.
<https://doi.org/10.1177/0309816813513087>
- Journalist's Resource. (2024, March 27). *How they did it: New York Times exposes migrant child labor exploitation* (D.-M. Ordway, Yazar).
<https://journalistsresource.org/media/migrant-children-labor-abuse-goldmith/>
- Kesbiç, K., Terzi, G. N., Korlu, Ö., Gencer, E. G., ve Arık, B. M. (2025). *Eğitim izleme raporu 2025*. Eğitim Reformu Girişimi.
<https://www.egitimreformugirisimi.org/yayinlar/egitim-izleme-raporu-2025>
- Keyder, N. (2024). 2018 başlangıçlı krizde "rasyonel ekonomi politikası"na dönüş. İktisat ve Toplum Dergisi. <https://iktisatvetoplum.com/2018-baslangicli-krizde-rasyonel-ekonomi-politikasina-donus-nur-keyder-2/>
- Kliuha, A., Bosatta, L., ve Schwarz, K. (2025). *Forced labour and child labour in Bangladesh's garment sector: Documenting risks and informing solutions*. University of Nottingham Rights Lab & GoodWeave International.
- LeBaron, G., ve Lister, J. (2015). Benchmarking global supply chains: The power of the 'ethical audit' regime. *Review of International Studies*, 41(5), 905–924. <https://doi.org/10.1017/S0260210515000388>
- Marini, R. M. (2008). *Dialéctica de la dependencia* (11. baskı). Ediciones Era. (Orijinal eser 1973'te yayımlanmıştır).
https://resistir.info/livros/marini_dialectica_de_la_dependencia.pdf
- odatv. (2026). *Mesleki eğitim mi, ucuz işçilik mi... 1,4 milyon öğrenci tartışmaların odağında: Resmi verilerle MESEM paradoksu*.
<https://www.odatv.com/gundem/mesleki-egitim-mi-ucuz-iscilik-mi-14-milyon-ogrenci-tartismalarin-odaginda-resmi-verilerle-mesem-paradoksu-120146025>
- Schneyer, J., Rosenberg, M., ve Cooke, K. (2022, July 22). *Exclusive: Hyundai subsidiary has used child labor at Alabama factory*. Reuters.
- TMMOB İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Çalışma Grubu. (2024). *MESEM ve çocuk işçi ölümleri hakkında TMMOB İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Çalışma Grubu açıklaması*. <http://www.tmmob.org.tr/icerik/mesem-ve-cocuk-isci-olumleri-hakkinda-tmmob-isci-sagligi-ve-guvenligi-calisma-grubu>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). *Çocuk işgücü anketi 2019*.
<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Child-Labour-Force-Survey-2019-33807>

Türkiye İstatistik Kurumu. (2024). *İstatistiklerle çocuk 2024*.

United States Department of Labor. (2024, May 30). *US Department of Labor files complaint to stop Hyundai manufacturer, partners from using, profiting from oppressive child labor* [Basın açıklaması].

<https://www.dol.gov/newsroom/releases/whd/whd20240530>

Wheelahan, L., ve Moodie, G. (2021). Gig qualifications for the gig economy: Micro-credentials and the 'hungry mile'. *Higher Education*, 83, 1279–1295. <https://doi.org/10.1007/s10734-021-00742-3>

Yükseköğretim Kurulu. (2026). *Yükseköğretim kurumlarında mikro yeterlilikler çerçevesine ilişkin usul ve esaslar*.

<https://www.yok.gov.tr/tr/announcements/yuksekogretim-kurumlarinda-mikro-yeterlilikler-ercevesine-iliskin-usul-ve-esaslar-4G0ar>